

**TEXTIELBEWERKERS-
STERS**
WIJ ROEPEN U OP VOOR DE PROPAGANDA

DE
TEXTIELARBEIDERSCENTRALE
VAN BELGIË MOET STERKER EN MAGHTIGER WORDEN
WORDT PROPAGANDIST ! WORDT STRIJDEND SYNDIKALIST !
SLUIT ONMIDDELLIJK DE RANGEN !

NEEMT DEEL AAN DE BETOOGING TE GENT OP 18 SEPT. 1938

Stakingsgolven, arbeidsmarktinstuties en de macro-economische context. Een verklaring voor de Belgische vakbondsledenevolutie, 1898-1995

Kurt Vandaele, postdoctoraal onderzoeker, vakgroep Politieke Wetenschappen UGent

In de rubriek Opgemerkt starten we met een 'nieuwigheid'. In plaats van te wachten tot een kersverse doctor zijn verhandeling publiceert of ooit de tijd vindt om er een artikel over te plegen, presenteren we zo vlug als kan na de verdediging een korte inhoud van de doctoraatsverhandeling. Op die manier bent u mee met wat er aan nieuw onderzoek wordt gegeneerd.

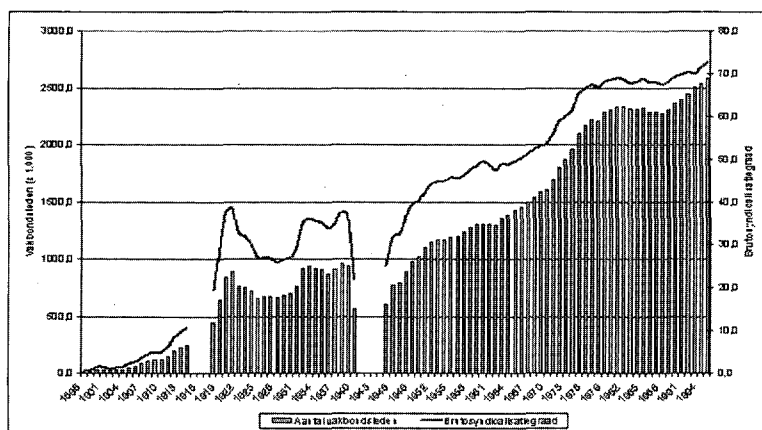
In 1898, in haar eerste levensjaar, telt de Syndikale Kommissie (de voorloper van het Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV)) ongeveer 14.000 leden. Bijna een eeuw later zijn er in totaal meer dan 2,5 miljoen vakbondsleden in België. Vertaald in relatieve termen groeit in diezelfde periode de brutosyndicalisatiegraad van amper een half procent tot zowat vijfenzeventig procent in 1995. Kijkt men over de Belgische grenzen, dan is België een van de weinige landen waar meer dan de helft van de afhankelijke beroepsbevolking lid is van een vakbond. België lijkt daarom wel het land van de 'homo syndicus' te zijn, waar het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV) is uitgegroeid tot de belangrijkste confederatie en de Algemene Centrale van Liberale Vakbonden van België (ACLVB) een aparte positie inneemt in het vakbondslandschap. Welke de mogelijke determinanten zijn die deze bijzondere ledenevolutie van de zogenaamde 'representatieve werknemersorganisaties' (en hun voorlopers) kunnen verklaren, is de sleutelvraag in mijn doctoraal proefschrift. In voorliggend artikel worden de belangrijkste methodologische overwegingen, theoretische uitgangspunten en empirische bevindingen samengevat.

Wervingsaffiche van de Textielarbeiderscentrale van België

Verantwoording van het onderzoek

Politieke wetenschappers en andere waarnemers schrijven de vakbeweging een belangrijke positie en rol toe in de parlementaire democratie in België. Een indicator voor het bepalen van de machtspositie van de Belgische vakbeweging is haar numerieke sterkte. Een wijziging in het vakbondsledenaantal wordt immers intern en extern al vlug geïnterpreteerd in machtsstermen. Uiteraard wordt de machtspositie van de vakbeweging door veel meer dan alleen maar haar ledenaantal bepaald. Maar andere interne machtsbronnen, zoals het mobilisatiepotentieel en de financiële middelen, zijn ervan afgeleid. Met inachtnaam van de kapitalistische structuur en context start een studie van de machtspositie van de Belgische vakbeweging dan ook het best bij haar ledenaantal.

Grafiek: Evolutie vakbondsleden en brutosyndicalisatiegraad, 1898-1995

Bron: Vandaele (2004b)

Opvallend is dat de algemene ledenevolutie van de Belgische vakbonden nog nauwelijks systematisch is bestudeerd. De politicologische traditie die zich veelal toespitst op verkiezingsonderzoek, de schaarste aan betrouwbare cijfergegevens en de verzuilingsnevel waarin de verschillende archiefinstellingen gehuld zijn, kunnen dit verklaren. Zuilver-schrijdende projecten, zoals het *Onderzoekssteunpunt en Databank Intermediaire Structuren in Vlaanderen, 19e-20e eeuw* (www.odis.be), getuigen echter dat de enge verzuilingsgedachte is achterhaald. Daarnaast is ook het internationale project *Development of Trade Unions in Western European Societies* een opportuniteit voor een onderzoek naar de Belgische vakbondsledenevolutie. Een dergelijke studie wordt ten slotte ook aangemoedigd door de vernieuwde aandacht in de politieke wetenschappen voor een historische onderzoeks-oriëntatie, zoals het zogenaamde 'historische neo-institutionalisme'.

Methodologische reflecties

In het onderzoeksveld van de arbeidsverhoudingen domineert de kwantitatieve analyse. De vakbondsledenevolutie aan een wel afgewogen mathematische verhouding tussen de factoren x, y en z toeschrijven, oogt inderdaad aantrekkelijk. Om minstens twee redenen kan een eenzijdig gebruik van kwantitatieve methodes niettemin een probleem vormen.

In de eerste plaats wordt in een kwantitatieve onderzoeksopzet maar al te vaak de conflictdimensie uit het oog verloren. Vakbonden lijken zo in een quasi conflictloze structuur en context te handelen. Indicatoren die conflict willen nagaan, staan bovendien veelal in functie van de econometrische voorschriften. Hierdoor gaat wellicht een belangrijke verklarende factor verloren. Naast ruilverhoudingen kenmerken arbeidsverhoudingen zich immers bovenal door asymmetrische machtsverhoudingen. In het verlengde hiervan zijn vakbonden reflexieve organisaties: ze zijn resultaat van, maar ook middel tot mobilisatieprocessen.

Bovendien ontbreekt het veel kwantitatief onderzoek aan historisch reliëf. Er wordt met name aangenomen dat determinanten die het vakbondslidmaatschap beïnvloeden niet veranderen doorheen de tijd. Door aan de factoren steeds eenzelfde gewicht toe te kennen, worden mogelijke verschillen in de tijd nauwelijks erkend. De persistente divergentie in de syndicalisatiegraad tussen postindustriële landen kan echter enkel verklaard worden door een tijdsdimensie in te bouwen.

Een integratie van de politicologie en de politieke contemporanistiek kan het verwaarlozen van de conflictdimensie en tijdsdimensie opvangen. Deze interdisciplinariteit uit zich in een methodologisch pluralisme, waarbij een kwantitatieve analyse met een kwalitatieve onderzoeksstrategie wordt gecombineerd. Dit biedt de kans om de ontdekte patronen en relaties uit de kwantitatieve onderzoeksstrategie in verband te brengen met de maatschappelijke context en structuur die centraal staan in de kwalitatieve analyse.

Vakbondsparticipatietheorieën, hypothesevorming en het tweehordenmodel als een ordeningsmodel

Waarom treedt iemand tot een vakbond toe? De beweegredenen die aan deze individuele beslissing ten grondslag liggen, kunnen uiteenlopend zijn. Voor de rationeel handelende homo economicus is het de vraag in hoeverre de baten van het vakbondslidmaatschap opwegen tegen de kosten ervan. Voor de homo sociologicus is het individuele nut echter niet het enige motief om zich bij een vakbond aan te sluiten. Ook sociale normen en sociale netwerken kunnen het vakbondslidmaatschap aanmoedigen. Iemand sluit zich met andere woorden bij de vakbond aan omdat 'het zo hoort' of omdat anderen (familie, vrienden en collega's) dat verwachten. Het aangeven van de redenen tot vakbondstoet-

ding is evenwel een probleemschets die veeleer thuishoort in de microsociologie en in de sociale psychologie. Toch kan het individu niet zomaar weggecijferd worden in de politicologische vraag naar de determinanten van de vakbondsledenevolutie. Dit zou immers betekenen dat de fluctuaties in het vakbondslidmaatschap een louter mechanische reactie zijn op ontwikkelingen op het macroniveau. Het participatievraagstuk op het microniveau kan daarom niet los worden gezien van andere analyse niveaus.

Al sinds het ontstaan van de vakbeweging bestaat de sociaal-wetenschappelijke toolkit die de verschillen in het vakbondslidmaatschap in tijd en ruimte probeert te verklaren, uit rivaliserende analysebenaderingen. Dit verklaart waarom een overkoepelend theoretisch referentiekader vooralsnog ontbreekt. Deze verschillende analysebenaderingen sluiten elkaar niet uit, maar dragen alle bij tot een beter begrip van de vakbondsledenevolutie. Ze wijzen er tegelijkertijd op dat deze evolutie wordt beïnvloed door factoren van uiteenlopende aard. Meer nog, de syndicalisatiegraad is wellicht de sociaal-economische indicator die het meest uiteenloopt tussen de postindustriële landen. Gezien elk land zijn eigen syndicale koers lijkt te varen, zullen de factoren die dit proberen te verklaren wellicht ook spatio-temporeel verschillen. Daarom luidt de hypothese dat de beïnvloedende factoren op de vakbondsledenontwikkeling in hun betekenis zullen verschillen naargelang tijd en plaats. Andere causaliteiten zullen met andere woorden aan het werk zijn naargelang de spatio-temporele context en structuur. Het tweehordenmodel is een ordeningsmodel dat helpt om de hypothese aan te tonen. De eerste horde die de vakbonden moeten nemen, is zonder meer primordiaal. Ze heeft te maken met de erkenning van de vakbond door de werkgever, al dan niet onder druk van de overheid. Deze vakbondserkenning is de *conditio sine qua non* voor het ontwikkelen van iedere syndicale activiteit. Pas als deze eerste horde is genomen, kunnen vakbonden zich toeleggen op hun beleid en imago om leden te werven. Bij de tweede horde wordt de vakbondserkenning als gegeven beschouwd en staat het (gepercipieerde) nut van de vakbond centraal. Indien werknemers dit nut niet erkennen, kan dit het resultaat zijn van het, al of niet terecht, miskennen van de baten van het vakbondslidmaatschap of het gevolg van liftersgedrag. Willen vakbonden potentiële leden bereiken, dan moeten ze dus twee horden nemen. Beide horden staan voor een ander tijdsperspectief. De eerste horde benadrukt de langetermijnfactoren, terwijl de tweede de factoren op korte termijn in de verf zet.

De eerste horde: van sociale onrechtvaardigheid naar sociale vrede en terug

Om na te gaan of de aard en het tempo van de vakbondsledenevolutie in de tijd variëren, is het nodig historische periodes te onderscheiden (Vandaele, 2004a). Hoewel omstreeden, is de structurele periodisering gebaseerd op de langegolventheorie daarvoor ge-

schikt. Iedere lange golf duurt ongeveer 48 tot 60 jaar. Enerzijds bestaat ze uit een periode van langdurige economische groei en anderzijds uit een periode waarin deze groei stagneert of trager en wisselvalliger is. De opgaande en neergaande fase moeten dus telkens in relatieve zin begrepen worden. Tot slot volgen de fasen elkaar niet rimpelloos op, maar verloopt de overgang via een transitiefase. De langegolventheorie vormt minstens een heuristisch hulpmiddel: ze helpt de historische feitenchaos te beschrijven en te ordenen. In combinatie met mobilisatietheorieën voorspelt de langegolventheorie bovendien een empirische associatie tussen de lange golven en de vakbondsledenevolutie. Deze voorspelling laat zich als volgt samenvatten:

De vakbeweging wint aan macht en ziet haar eisen ingewilligd worden in de opgaande fase. Doordat werknemers hopen van de syndicale verworvenheden een graantje mee te pikken, zou er zich een gestage vakbondsgroei voordoen. Tijdens de neergaande fase verliest de vakbeweging echter haar machtspositie. Ontgoocheld over de vakbeweging zouden de vakbondsleden afhaken. Ten slotte zouden werknemers gedurende de transitiefase in de lange golf 'en masse' vakbondslid worden. Stakingsgolven liggen hieraan ten grondslag. Wat België betreft, klopt dit plaatje. Enerzijds vertoont het Belgische stakingspatroon grote gelijkenissen met de internationale stakingsgolven die zich voordoen tijdens de transitiefase in de lange golf. Anderzijds zijn er drie episodes te onderscheiden in de Belgische vakbondsledenevolutie. Het zijn episodes van groei, bloei en retour van het absolute en relatieve vakbondslidmaatschap. De stakingsgolven gaan telkens gepaard met een explosieve vakbondsledengroei. Tijdens de opgaande fasen is er een gematigde stijging van het aantal vakbondsleden. Gedurende de neergaande fasen treedt er ten slotte een stabilisatie tot daling in het vakbondslidmaatschap op.

Tabel: Het vakbondslidmaatschap en het 'ongunstig' stakingsresultaat (%) tijdens de lange golven en stakingsgolven, 1894-1989

PERIODE	KARAKTER	VAKBONDSLIDMAATSCHAP*		'ONGUNSTIG' STAKINGSRESULTAAT**
		ABSOLUUT (x1000)	RELATIEF	
1894-1909	Opgaande fase	9,5	0,4	63,1
1910-1920	Stakingsgolf	122,8	5,4	38,8
1921-1934	Neergaande fase	5,4	-0,1	41,3
1935-1948	Stakingsgolf	102,0	4,2	32,7
1949-1967	Opgaande fase	31,7	0,8	39,8
1968-1974	Stakingsgolf	66,7	1,5	19,1
1975-1989	Neergaande fase	23,2	0,4	Nb.

Bron: Vandaele (2004b). * \bar{x} absolute jaarlijkse verandering in het vakbondslidmaatschap;
** % stakingsseisen dat niet wordt ingewilligd.

De aanleiding tot de stakingsgolven is telkens een algemeen gevoel van sociale onrechtvaardigheid dat leeft bij de arbeidersklasse. Initieel beginnen de stakingsgolven als 'wilde' stakingen. Dit duidt op een vervreemding tussen de arbeidersbasis en de syndicale elite, waartussen de vakbondsactivisten gekneld zitten. Het gevoel van sociale onrechtvaardigheid is een noodzakelijke voorwaarde, maar geen voldoende voorwaarde tot een stakingsgolf. Ook de opportuniteit tot staken, die de vakbondsmilitanten onder de aandacht kunnen brengen, moet in acht genomen worden. Bovendien is de organisatie van en de mobilisatie tot staken belangrijk. Ook hier spelen vakbondsmilitanten een aanzienlijke rol in. Ze bereiken dat niet-leden zich identificeren met de vakbewegingen en lid worden. Deze nieuwe leden geloven blijkbaar dat de vakbonden een einde kunnen stellen aan de sociale onrechtvaardigheid die aan iedere stakingsgolf ten grondslag ligt. Dit is geen gratuite veronderstelling. Aan de onderhandelingstafel weten de Belgische vakbonden immers gunstige stakingsuitslagen te behalen. Er ontstaat met andere woorden een vicieuze cirkel van stakingsgolven, gunstige resultaten en vakbondsgroei, waarbij voor ogen moet worden gehouden dat ook andere factoren een rol spelen dan alleen maar het instrumentele stakingsresultaat. De syndicale top slaagt er dus in de stakingsjiver af te remmen, te kanaliseren en om te zetten in concrete eisen. Hierdoor treedt de sociale vrede opnieuw in en deze blijft bewaard tot aan de volgende stakingsgolf.

Een vergelijking tussen België en Nederland brengt aan het licht dat de samenhang tussen de lange golven, de stakingsgolven en de vakbondsgroei niet per definitie opgaat. Het economisch determinisme van de langegolventheorie moet daarom bijgesteld worden. Dit kan door rekening te houden met arbeidsmarktinstituties. Deze instituties, die de ruil tussen loon en arbeid op de arbeidsmarkt reguleren, moeten niet in hun isolement begrepen worden. De sleutel ligt in hun onderlinge cohesie: het levert een institutionele configuratie op. Ten grondslag aan iedere institutionele configuratie ligt een geheel van historische gebeurtenissen. Deze gebeurtenissen in België verschillen niet absoluut, maar slechts gradueel met deze in Nederland. De graduele verschillen treden op in de sequentie, timing en intensiteit. De timing van de industrialisering, de intensiteit van de wereldoorlogen en de timing en sequentie van de verzuiling leveren er telkens voorbeelden van. De timing en sequentie van gebeurtenissen zijn belangrijk omdat ze keuzes kunnen afsluiten of andere opties net mogelijk kunnen maken en, via positieve feedback-mechanismen, padafhankelijke processen in werking kunnen zetten. Het verschil in intensiteit van een gebeurtenis kan dan weer tot andere ervaringen leiden. Deze opgedane ervaringen, naast de heersende machtsverhoudingen en ideologische opvattingen, kunnen tot gevolg hebben dat actoren andere (strategische) keuzes maken. Initieel minieme verschillen kunnen op die manier grote gevolgen hebben. Dit verklaart waarom de Belgische en Nederlandse syndicalisatiegraden uiteenlopen. Naast de vakbondstraditie van spontane strijdbaarheid, speelt de specifieke alliantievorming tussen de vakbeweging en de politieke partijen in België hierin een belangrijke rol.

Door de labiele zuilenstructuur in België, als gevolg van de vroege industrialisering, vormen de politieke partijen er het epicentrum van. Te allen tijde proberen ze een te sterke polarisatie tussen de zuilen te verhinderen. De socialistische stakingstraditie en de vakbondsgerictheid op de onderneming worden daarbij in evenwicht gebracht door het corporatieve gedachtegoed van de christen-democratie. In de sterk op export gerichte Belgische economie is de nood aan stabiliteit in de arbeidsverhoudingen bovendien zeer groot. Het organisatienetwerk van de zuilen komt versterkt uit de Tweede Wereldoorlog. De strategie van de onderaanneming, die tal van maatschappelijke activiteiten aan het particuliere initiatief van de zuilen toevertrouwt, laat de vakbonden toe zich te professionaliseren en hun dienstverlening uit te breiden. Via de zuilensubsidiërende verzorgingsstaat kunnen de vakbonden de goederen en diensten leveren die hun leden verwachten. Op die manier weten de Belgische vakbonden zich verzekerd van een pro-vakbondsnorm. Waar een dergelijke norm heerst, wordt het lidmaatschap van een vakbond door werknemers geëvalueerd als een sociale gewoonte. Wie van de norm afwijkt, loopt het risico reputatieverlies te lijden.

De tweede horde: de verruimde vakbondserkenning na de Tweede Wereldoorlog en haar gevolgen

De individuele beslissing om al of niet tot een vakbond toe te treden, wordt indirect beïnvloed door de macro-economische omgeving. De invloed van deze omgeving is afhankelijk van de institutionele configuratie. Deze configuratie weerspiegelt de mate van vakbondserkenning die wordt geconsolideerd tijdens de opgaande fase van iedere lange golf. De vakbondserkenning is echter niet het resultaat van een lineaire vooruitgang. Ze wordt immers telkens tijdens de neergaande fase gecontesteerd door werkgevers en, in het kielzog daarvan, de overheid. Dit is ook het geval in 'the roaring twenties' en vooral tijdens de crisis in de jaren dertig van de vorige eeuw. Maar tegelijkertijd stimuleert de crisis de creativiteit in het denken. Dit, maar ook de radicalisering van de arbeidersklasse, leidt finaal tot een paradigmaverschuiving die resulteert in een verruimde erkenning van de vakbeweging. Het Sociaal Pact uit 1944 vormt de grondslag voor een verdere vakbondserkenning in het sociaal overleg en de sociale zekerheid. Het staat symbool voor het fordistisch compromis: de 'functionaliteit' van de vakbeweging ligt in haar inschakeling in de productieverhogingen in ruil voor loonstijgingen. Voortaan gaan vakbonden en patronaat als sociale (gespreks)partners door het leven, al heeft dit nog heel wat voeten in de aarde. Hoe dan ook, in België bestaat de institutionele configuratie na de Tweede Wereldoorlog uit het quasi Gentse systeem en de geïnstitutionaliseerde aanwezigheid van corporatieve structuren. Het Gentse systeem betekent dat de facultatieve werkloosheidskassen van de vakbonden worden gesubsidieerd door de overheid. Na de Tweede Wereldoorlog wordt de

werkloosheidsverzekering verplicht gemaakt, maar de Belgische vakbonden kunnen een zekere rol behouden door de werkloosheidsvergoedingen uit te betalen. Het Gentse systeem is een noodzakelijke voorwaarde om tot een hoge syndicalisatiegraad te komen, maar geen voldoende voorwaarde. Ook de corporatieve structuren dragen bij tot de hoge syndicalisatiegraad. Zo kan de syndicale afvaardiging liftersgedrag verhinderen via de sociale controle en de sociaal-psychologische druk die ervan uitgaat. Het algemeen bindend verklaren van collectieve arbeidsovereenkomsten verzwakt dan weer de oppositie van werkgevers tegen vakbonden. De fordistische paradigmaverschuiving heeft gevolgen voor een econometrische analyse die de kortetermijnfluctuaties in het vakbondslidmaatschap wil verklaren.

Wegens de paradigmaverandering, maar ook omwille van een analyse van het kwantitatief-empirische feitenmateriaal en pragmatische redenen is een onderscheid tussen een periode vóór en na de Tweede Wereldoorlog opportuun. De noodzaak van deze historische bijstelling wordt bevestigd in de econometrische analyse. Daaruit blijkt dat het vakbondsledenverloop in het interbellum positief wordt beïnvloed door de nominale loonontwikkeling en de hoogte van de werkloosheid. Meer nog, in het interbellum is het verband tussen de werkloosheid en het lidmaatschap bijzonder sterk. Zonder twijfel kan dit effect verklaard worden door het Gentse systeem. Strengere regeringsmaatregelen in de werkloosheidsverzekering hebben daarentegen een uitgesproken negatief effect. In de naoorlogse periode moedigen de inflatie, de reële loonstijgingen en de verandering in de werkloosheidsgraad het vakbondslidmaatschap aan. De werkloosheidsverzekering wordt verplicht. Maar omdat ze de werkloosheidsvergoedingen verder mogen uitbetalen lijden de Belgische vakbonden slechts een beperkt ledenverlies, en net zoals in het interbellum verliezen ze hun daadkracht wanneer de werkloosheid hoog is. In eerste instantie kunnen de Belgische vakbonden ten slotte nog profiteren van een aanmoedigingseffect, maar vanaf een bepaalde drempel is de syndicalisatiegraad een rem op het werven van nieuwe leden. De ledenmarkt is als het ware verzadigd.

Besluit

Ongeacht of de langegolventheorie meer dan een heuristisch instrument is of niet, er is een onlosmakelijk causaal verband tussen de stakingsgolven en de vakbondslidenevolutie in België: de leden stromen dan massaal toe. De stakingsgolven gaan daarom niet onopgemerkt voorbij. Bevreesd voor langdurige instabiliteit en polarisatie pacificeren de politieke partijen de conflicthaard, gaan ze compromissen aan en bieden ze de zuilen de conflictgenererende materies in onderaanneming aan. Het resulteert telkens in een uitbreiding of een versterking van de vakbondserkenning en uiteindelijk in een unieke configuratie van arbeidsmarktinstituties. Hierdoor kunnen de Belgische vak-

bonden met brio de eerste horde nemen. Iedere stakingsgolf is daarom een kwantitatieve indicator voor een kwalitatieve verandering in de arbeidsverhoudingen. Als relatieve indicator fungeert de syndicalisatiegraad, met andere woorden als een kompas dat de richting van de ontwikkelingen in de arbeidsverhoudingen reflecteert, althans vanuit een longitudinaal perspectief.

De factoren die de vakbondsevolutie op korte termijn bepalen, weerspiegelen de contextafhankelijke causaliteit. In het interbellum bepalen de nominale loonontwikkeling, de hoogte van de werkloosheid en regeringsingrijpen in de werkloosheidsverzekering de jaarlijkse vakbondsledenevolutie. Deze evolutie wordt na de Tweede Wereldoorlog beïnvloed door de inflatieontwikkeling, de reële loonstijgingen en de verandering in de werkloosheidsgraad. De verbreide vakbondserkenning na de tweede wereldbrand mildert de impact van de macro-economische omgeving op de vakbondsledenevolutie. De sterke identificatie tussen vakbond en werkloosheid in België blijft echter ook dan overeind. In eerste instantie treedt er bovendien een aanmoedigingseffect op, maar bereikt de vakbeweging haar limiet qua ledenwerving en doet er zich daarom een verzadigingseffect voor. Of deze verzadiging structureel is en daarmee de moeilijkheden weerspiegelt waarmee de vakbonden in tijden van mondialisering, europeanisering en versnelde deïndustrialisatie te kampen hebben, is vooralsnog geen uitgemaakte zaak. De kapitalistische productiewijze blijft immers steeds nieuwe sociale onrechtvaardigheden genereren.

BIBLIOGRAFIE

- VANDAELE, K., De terugkeer van de vakbeweging? Het Belgische vakbondslidmaatschap in historisch perspectief. In: *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 9(2004)1, p. 49-55.
- VANDAELE, K., 'In het getal ligt onze macht'. Een politiek-wetenschappelijke analyse van de vakbondsledenevolutie in België, 1898-1995, Universiteit Gent, vakgroep Politieke Wetenschappen, 2004, twee delen.